

Originalni naučni rad
UDK 316.7:159.953.3(497.6)

Bogdan Dražeta*
*Institut za etnologiju i antropologiju,
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu*

Belma Buljubašić**
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

KULTURA SJEĆANJA U PODIJELJENOM GRADU: SARAJEVO I ISTOČNO SARAJEVO

Apstrakt: U ovom radu, istražena je kultura sjećanja na području Sarajeva i Istočnog Sarajeva u vezi sa periodom prije, tokom i poslije rata 1992–1995. godine, na osnovu korištenja istorijskog, etnografskog i komparativnog metoda, kao i metoda analize sadržaja i opservacije. Građa je prikupljena na osnovu četiri dubinska strukturirana intervjua, po dva sa stanovnicima Sarajeva i Istočnog Sarajeva. Radi dobijanja šire slike kulture sjećanja, obavljeno je i dvanaest razgovora sa stanovnicima oba grada (po šest) koji nisu bili strukturirani i gdje je ispitanicima ostavljena mogućnost da o kulturi sjećanja pričaju ono što je njima lično najbitnije. Osnovni zaključak ove studije je da se individualno sjećanje kod svih ispitanika uglavnom podudara sa zvaničnim narativima u oba grada koja slijede nacionalnu interpretaciju rata i poraća. O prijeratnom periodu sagovornici nisu davali opsežnije odgovore, mada su im oni služili kao poredbeni okvir sa poslijeratnim periodom.

Ključne reči: kultura sjećanja, rat, prijeratni period, poslijeratni period, Sarajevo, Istočno Sarajevo, Bošnjaci, Srbi, Bosna i Hercegovina

Uvodna razmatranja

Tema kulture sjećanja na području Sarajeva i Istočnog Sarajeva učinila nam se višestruko interesantnom. Prije svega, Sarajevo je glavni grad Bosne i Hercegovine koji je privlačan istraživačima zbog svoje zanimljive istorije, promjena u nacionalnoj strukturi kroz istoriju, različitim političkim uređenjima u

* drazetab@gmail.com

** belma.buljubasic@fpn.unsa.ba

XX vijeku, ali i zbog dešavanja u oba svjetska rata i u posljednjem ratu. Ono što nas je naročito podstaklo na ovo mini istraživanje o kulturi sjećanja jesu promjene nacionalne/etničke strukture, nova spomenička kultura i mjesta sjećanja u samoj zajednici/zajednicama, povratak tradiciji i religiji što je direktno uzrokovano slomom komunističkog sistema i bosanskohercegovačkim ratom (1992–1995).

U vrijeme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Bosna i Hercegovina se smatrala “Jugoslavijom u malom” zbog svoje izrazito heterogene nacionalne strukture stanovništva u kojoj nijedan od konstitutivnih naroda nije imao apsolutnu većinu i u kojoj su ljudi različitih nacionalnosti živjeli jedni s drugima, a ne jedni pored drugih. Taj koncept zajedničkog života podrazumijevao je zajednički rad, druženja i prijateljstva, sklapanje brakova između pripadnika različitih etničkih zajednica, što je suprotno od koncepta *suživota*, koji se odomacio nakon rata, dobivši pežorativan prizvuk u kolokvijalnom govoru.

Sarajevo kao glavni grad BiH važio je za jedan od većih kulturnih centara tadašnje države, a veliki dio stanovništva smatrao je da se rat u Sarajevu ne može dogoditi upravo zbog povezanosti njegovog stanovništva.

Na osnovu pregleda tadašnjih medija (Oslobođenje, inserti Televizije Sarajevo, Naši dani), uvidamo da su predizborni skupovi nacionalnih stranaka u 1990. godini donijeli jednu sasvim novu retoriku u bosanskohercegovački javni prostor. Umjesto dotadašnjih parola o bratstvu i jedinstvu svih jugoslovenskih naroda i narodnosti, sve više se počelo govoriti o dešavanjima iz Drugog svjetskog rata u kojima su korištene žrtve iz sopstvenog naroda, pri čemu se pokušavalo dokazati da je baš njihov narod podnio najveću žrtvu od svih ostalih i da je bio ugnjetavan. Promjena političkog sistema na površinu je izbacila brojne teme koje su do tada bile nepoželjne u javnom prostoru, a i religijske institucije su dobile sasvim novo mjesto u društvu. Ubedljiva pobjeda nacionalnih stranaka (SDA, SDS i HDZ) i njihove dalje aktivnosti negativno su utjecale na sveukupnu situaciju koja je već bila izrazito nepovoljna. Treba naglasiti da su se u Srbiji već od druge polovine osamdesetih godina uveliko održavali brojni mitinzi podrške Slobodanu Miloševiću na kojima su se nosila nacionalna obježja i na kojima je SPC dobila novu ulogu u društvu.¹ U Hrvatskoj je na vlast došla Hrvatska demokratska zajednica na čelu sa Franjom Tuđmanom koji je provodio čistke nepoželjnih.² Pored toga, na prostoru Hrvatske je počeo rat, a sukob u Vukovaru, gradu u kojem su živjeli Srbi i Hrvati, dodatno je uznemirio građane Sarajeva koji su se pribojavali da bi se sukob ipak mogao desiti i u njihovom gradu.

Nacionalne stranke su oformile svoje listove, iako su svi pretendovali na osvajanje Televizije Sarajevo³ računajući na to da je televizija najutjecajniji medij kojem ljudi vjeruju u najvećoj mjeri. SDA je imala list Muslimanski glas, SDS Javnost, a HDZ je izdavala list Herceg Bosna.

1 Perica Vjekoslav, *Balkanski idoli II*, Beograd: XX vek, 2006, 79–89.

2 Kurspahić Kemal, *Zločin u 19 i 30*, Sarajevo: Mediacentar Sarajevo i SEEMO, 2013, 76.

3 Pejić Nenad, *Isključiti TV i otvori oči*, Sarajevo: Mediacentar i Radio Slobodna Evropa, 2013, 162.

Ovi mediji služili su za međusobna obračunavanja među nacionalnim strankama, ali i za homogenizaciju nacionalnih korpusa, što se može primjetiti uvidom u sadržaje.

Trećeg januara 1991. godine 84 muslimanska intelektualca potpisala su Rezoluciju muslimanskih intelektualaca, koja se sastojala od osam tačaka a u kojoj je, između ostalog, navedeno da smatraju nedopustivim da se Muslimanima osporava činjenica da su poseban i suveren narod, da se oštro suprotstavljaju promjenama granica Jugoslavije, da traže da Muslimani imaju isti položaj kao i ostali narodi jer su duže od jednog vijeka stavljeni u neravnopravan položaj. Isto tako, intelektualci su u pomenutoj rezoluciji naveli da uvažavaju spremnost muslimanskog naroda da uvažava nacionalne interese drugih naroda, ali da isto očekuju i od njih, kao i da Stranka demokratske akcije i muslimansko društvo za kulturu Preporod zastupaju i tumače legitimne interese i ciljeve Muslimana.⁴

Krajem februara iste godine, objavljena je Deklaracija o državnoj suverenosti i nedjeljivosti Republike Bosne i Hercegovine u kojoj je između ostalog navedeno da je BiH suverena, jedinstvena i nedjeljiva, da su njene granice nepromjenjive i da samostalno odlučuje o svojim materijalnim, prirodnim i kulturnim dobrima i uređivanju svog pravnog, privrednog i političkog sistema.⁵

SDA je ponudila dokument Skupštini BiH, čemu se suprotstavila Srpska demokratska stranka navodeći da je Deklaracija neprihvatljiva za srpski narod iz pravnih i političkih razloga. Kao odgovor na ovu deklaraciju Srpski nacionalni savjet donio je Deklaraciju o srpskom narodnom jedinstvu, čiji je tekst objavljen u Javnosti na naslovnoj strani 13. aprila 1991. godine.⁶ Sadržavala je 17 tačaka, u kojima je navedeno je da se srpski narod zalaže za Jugoslaviju, te da ukoliko Jugoslavija nije prihvatljiva za ostale narode, jedinstvo srpskog naroda će biti osnova političkog zahtjeva da srpski narod živi u jednoj zemlji.

Dvije deklaracije nisu imale nikakvih dodirnih tačaka što je ukazivalo da se muslimanski i srpski narod ne slažu u vezi sa budućnošću, a što je uništilo svaki privid dogovora i postizanja koncenzusa koji su nacionalne stranke nastojale prikazati u vrijeme predizborne kampanje iz 1990. godine.

Krajem 1991. godine, odnosno devetog i desetog novembra, organizovan je plebiscit srpskog naroda. Javnost je objavila upute srpskom narodu, a Skupština srpskog naroda u BiH je istampala listiće sa pitanjem koje je glasilo: Da li ste saglasni sa odlukom Skupštine srpskog naroda u BiH od 24.10.1991. da srpski narod ostane u zajedničkoj državi Jugoslaviji sa Srbijom, Crnom Gorom, SAO Krajinom, SAO Slavonijom, Baranjom i Zapadnim Sremom te drugima koji se za ostanak izjasne?⁷ Radovan Karadžić je naveo da je plebiscit uspio, a u

4 Rezolucija muslimanskih intelektualaca objavljena u Muslimanskom glasu 01.2.1991., str. 11–12.

5 Cijeli tekst Deklaracije o državnoj suverenosti i nedjeljivosti R BiH dostupan je na: <https://hamdocamo.wordpress.com/2018/01/07/deklaracija-o-drzavnoj-suverenosti-i-nedjeljivosti-republike-bosne-i-hercegovine-1991-godine/>.

6 „Srbi u jednoj državi“, *Javnost*, 13.4.1991. naslovna stranica.

7 Isto.

saopštenim rezultatima rečeno je da se za prijedlog plebiscita izjasnilo 137.953 glasača, protiv je bilo 93 i 54 listića su nevažeća.⁸

Referendum o nezavisnosti BiH održan je 29.2.1992. Srpska demokratska stranka izdala je proglas srpskom narodu BiH da ne izlaze na referendum, jer čak i ako zaokruže da su protiv na taj način će doprinijeti legalizaciji referenduma.⁹ Prema pisanju sarajevskog Oslobođenja, na referendum je izašlo 63% građana BiH – 1.986.202 listića su bila za, a 5.997 protiv.¹⁰

Rat koji je uslijedio trajao je tri i po godine. U toku rata, glavne vojne formacije bile su Armija Republike Bosne i Hercegovine, Vojska Republike Srpske i Hrvatsko vijeće obrane.

U toku rata u Sarajevu je poginulo 13.952 ljudi, što čini 14.54% ukupno smrtno stradalog stanovništva BiH u toku rata. Ovi gubici obuhvataju deset opština – četiri centralne (Centar, Stari Grad, Novo Sarajevo, Novi Grad) i šest opština koje se nalaze u okruženju (Pale, Trnovo, Ilidža, Vogošća, Ilijaš i Hadžići). Na teritoriji ovih deset opština ukupno je ubijeno 5.564 civila. Tokom opsade Sarajeva u jedinicama JNA-VRS poginulo je 2.241 ljudi koji su 1991. registrovani kao stanovnici Sarajeva. U Armiji RBiH život je izgubilo 8.388 Sarajlija.¹¹

Nakon ratnih dejstava koja su okončana mirovnim sporazumom potpisanim u Dejtonu 1995. godine, veći dio prijeratnog Grada Sarajeva i Grada Srpskog Sarajeva (osnovanog 1993.) pripao je entitetu Federacije Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu FBiH), dok je manji dio prijeratne sarajevske urbane zone ušao u sastav entiteta Republike Srpske. Nakon odluke Ustavnog suda, Srpsko Sarajevo je 2005. godine preimenovano u Istočno Sarajevo. Naime, Ustavni sud je početkom 2004. godine donio odluku o izmjeni naziva opština u Republici Srpskoj koji su u sebi sadržavali atribut – srpski.

Poslijeratna struktura Sarajeva je također izmijenjena. U sastav prijeratnog Sarajeva ulazilo je deset opština, da bi nakon rata došlo do formiranja Kantona Sarajevo, u čijem je sastavu Grad Sarajevo koji je sastavljen od četiri opštine. Grad Istočno Sarajevo čini šest opština, a prema popisu stanovništva iz 2013. godine tu živi 61.516 stanovnika.

U Kantonu Sarajevo Bošnjaci su apsolutna većina – od ukupno 413.593 stanovnika, njih 346.575 su bošnjačke nacionalnosti. U Istočnom Sarajevu većinsko stanovništvo je srpske nacionalnosti – 50.836.¹²

Nacionalna struktura četiri gradske opštine (Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad i Stari Grad) drastično se promijenila u odnosu na popis iz 1991. godine. Danas na ovom području živi 10.442 stanovnika srpske nacionalnosti, dok je prema popisu iz 1991. godine na ovom području živjelo 92.271 Srba.¹³

8 „U Sarajevu glasalo 120% Srba“, *Muslimanski glas*, 15.11.1991., str. 2.

9 “Propagandom, pluton u srce“, *Javnost*, 29.2.1992. naslovna stranica.

10 “Gotovo dvotrećinski odaziv“, *Oslobođenje*, 04.3.1992., naslovna stranica.

11 Tokača Mirsad, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini od 1991–1995*, Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar, 2012, 163–164.

12 Prema podacima publikacije Popis: etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest, maternji jezik knjiga 2, dostupno na: https://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/Knjiga2/K2_B_E.pdf.

13 <http://ba.n1info.com/Vijesti/a102880/Popis-otkrio-koliko-Srba-zivi-u-Sarajevu.html>.

Iz navedenih podataka se uviđa da se nacionalna struktura stanovništva značajno izmijenila, da je veliki broj Sarajlija izgubio život ili su teže ili lakše ranjeni, da je grad podijeljen, da je u oba grada dominantan jedan od konstitutivnih naroda i da je dio stanovništva raseljen iz svojih domova. Sve nabrojano ostavlja značajne posljedice na mentalno zdravlje preživjelih ljudi koji su u toku i nakon rata proživjeli brojna traumatična iskustva. U članku smo imali za cilj istražiti kakva je kultura sjećanja kod stanovnika oba grada, kako pamte period prije rata, ratni period i koje su to promjene koje uviđaju da su se dogodile nakon okončanja rata. Također, željeli smo utvrditi i koje su dodirne tačke tih sjećanja među stanovnicima oba grada, i da li su lična sjećanja u korespondenciji sa institucionalnim sjećanjima.

Teorijsko-metodološki okvir rada

U radu su korišteni sljedeći metodi: istorijski, etnografski i komparativni metod, kao i metod analize sadržaja i metod opservacije. Da bi dobili širu sliku kulture sjećanja, osim četiri dubinska strukturirana intervjua obavili smo i dvanaest razgovora sa stanovnicima oba grada (po šest iz oba) koji nisu bili strukturirani i gdje smo ispitanicima ostavili mogućnost da o kulturi sjećanja pričaju ono što je njima lično najbitnije. Ispitanici su se uglavnom referisali na ratni i poslijeratni period, mada su drugi često poredili sa prijeratnim kako bi naglasili promjene u društvu, politici, etničkoj i vjerskoj identifikaciji, ekonomiji, kao i na teritorijalnom planu. Na ovom mjestu valja napomenuti da smo kao autori ovog teksta itekako svjesni da je gorenavedeni uzorak od ukupno 16 sagovornika takav da ne može pokriti sve aspekte kulture sjećanja na području Sarajeva i Istočnog Sarajeva, već da je namjera čitavog rada da prikaže i analizira individualna sjećanja ispitanika. Imajući na umu da ovakvo istraživanje može naići na kritike među čitaocima u vezi sa interpretiranjem građe koja se bavi osjetljivim temama, posebno jer je istraživanje sprovedeno na poslijeratnom području (Златановић 2018, 27), želimo da naglasimo kako je osnovna namjera bila da se pokaže postojanje različitih narativa u vezi sa ratom i poraćem u oba grada. Stoga smo svjesni različitih ograničenja po pitanju ne samo naše istraživačke pozicije već i potencijalnih razmimoilaženja oko tumačenja događaja iz prošlosti koji su čitavim grupama ljudi u potpunosti izmijenili svakodnevicu. Da bismo pristupili analizi dobijenog istraživačkog materijala, potrebno je pojasniti šta podrazumijeva kultura sjećanja, koje su razlike između individualnih i kolektivnih sjećanja, na koji način se kolektivno sjećanje učvršćuje i koja je uloga spomeničke kulture.

Kultura sjećanja koja se odnosi na lično i kolektivno pamćenje podrazumijeva u većoj ili manjoj mjeri osmišljen odnos prema prošlosti i konstruktivni stav prema tim iskustvima iz prošlosti u odnosu na sadašnjost i budućnost. Razlika između pojmova *sjećanje* i *pamćenje* je u tome što se pod sjećanjem

podrazumijeva emotivni i spoznajni odnos pojedinca prema proživljenom, dok se pod pamćenjem misli na društveni aparat u kojem se ta sjećanja skladište. To znači da sjećanje obuhvata i ono nenamjerno i nesvjesno reagovanje, a pamćenje je smišljeni odnos prema prošlosti koji je vezan za sve ustanove koje čuvaju i prenose sve vezano za prošlost. Kultura sjećanja izučava načine na koje režimi, klase i kulture prenose znanje o prošlosti, šta se izmišlja, potiskuje zaboravlja, preinačuje, koristi.¹⁴

Stradanje vlastitog naroda strukturise svijest o prošlosti na drugačiji način, forsirajući dogmu da ne postoji nikakva istorija koja je jedinstvena i koja bi *nas* mogla spojiti sa *njima* koji su naši smrtni neprijatelji, jer je stradanje našeg naroda neuporedivo sa drugima.¹⁵

O individualnom pamćenju Asmanova govori kao o subjektivnoj obradi iskustava, ali takvo pamćenje nije samodovoljno i privatno, što objašnjava pozivajući se na Morisa Albvaksa koji navodi da je individualno/lično pamćenje uvijek poduprto socijalnim.¹⁶

U kontekstu Sarajeva i Istočnog Sarajeva primjećuje se razlika u sjećanju i pamćenju stanovnika, ali i u institucionalnoj kulturi sjećanja koja se ni u čemu ne preklapa. Sarajlije se sjećaju vremena opsade kao izuzetno teškog životnog perioda, pamte svakodnevna granatiranja grada, gađanje snajpera sa položaja VRS, smrt i ranjavanja prijatelja i članova porodice, vrlo ograničenog izbora prehrambenih artikala koje su dobivali u humanitarnoj pomoći, odlazaka po vodu koja su bila rizična, jer je voda uglavnom bila isključena u domaćinstvima, nedostatka ogrijeva u zimskim periodima, masakra u kojima su poginuli brojni stanovnici. Institucionalna kultura sjećanja većinski korespondira sa ličnim narativima stanovništva. Mjesta masakra su obilježena pločama sa imenima stradalih, rupe od granata su popunjene crvenom bojom što simbolizira krv i nazvane su *sarajevskim ružama*. U nekadašnjem Muzeju revolucije koji je sada preimenovan u Historijski muzej Bosne i Hercegovine, nalazi se stalna postavka o opkoljenom Sarajevu u kojem posjetioci mogu vidjeti članke iz novina iz perioda opsade u kojima se nalaze neki od ključnih momenata tog perioda, izložbu slika različitih fotografija, izgled dnevne sobe u toku rata, kanistere, improvizovana kolica na kojima se nosila voda, ostatke granata, lične predmete ubijenih, itd.

Sarajlije čuvaju uspomenu i na Tunel spasa koji je izgađen 1993. godine i koji je povezivao dvije teritorije koje su bile pod kontrolom Armije RBiH – Dobrinju i Butmir. Tunel je služio da u opkoljeni grad dolazi hrana i oružje, kao i da se izmještaju ranjenici. Prema svjedočenju jednog od visokih oficira Armije RBiH, kroz tunel se moglo proći samo sa dozvolom, što su pojedini ubrzo počeli zloupotrebljavati da bi švercovali različitu robu i na taj način priskrbili

14 Kuljić Todor, *Kultura sećanja*, Beograd: Čigoja štampa, 2006, 11.

15 Isto, str. 37.

16 Asman Alaida, *Duga senka prošlosti: Kultura sećanja i politika povesti*, Beograd: XX vek, 2011, 24.

materijalnu korist. Iako će dio Sarajlija vezati Tunel spasa za šverc, naglašavajući da su pojedinima rat i nesreća služili za lično bogaćenje, u institucionalnom sjećanju na ratna dešavanja ne može se pronaći taj podatak. Poslije rata u kući koja je služila kao ulaz u ovaj tunel napravljen je muzej. U muzeju posjetitelji mogu vidjeti različite fotografije, vojne uniforme i sl.¹⁷

Većina prijeratnih naziva ulica je promijenjena, vraćeni su neki od naziva koji su bili prije Drugog svjetskog rata (Ferhadija, Čekaluša, itd), ulice partizanskih boraca su uglavnom promijenjene. Također, većina ulica koja je nosila imena po znamenitim pojedincima iz srpske istorije je preimenovana, a neke ličnosti koje su slavljene u socijalističkom sistemu su postale nepopularne. Najbolji primjer je Gavrilo Princip po čijem je imenu nazvan most koji se nalazi preko puta mjesta na kojem je izvršio atentat. Također, spomenik sarajevskom atentatu stope Gavrila Principa na mjestu atentata, uklonjen je da bi 2019. bio ponovo vraćen, vjerovatno zbog toga što je priča o Sarajevskom atentatu privlačna brojnim turistima koji posjećuju Sarajevo. Most je preimenovan u Latinsku ćupriju, što je inače stari naziv mosta iz perioda prije Drugog svjetskog rata.

Dinamiku pamćenja društva Alaida Assman objašnjava kao nešto što određuje smjena generacija, odnosno svaka smjena generacija, što iznosi period od oko 30 godina koji utječe na promjenu pamćenja. Smjena generacija igra veliku ulogu i u obnavljanju pamćenja jednog društva, kao i u obradi traumatskih iskustava.¹⁸

U slučaju BiH, ne samo Sarajeva, to možemo posmatrati u promjeni narativa prema Narodnooslobodilačkoj borbi koja je nekada smatrana vezivnom tačkom između svih jugoslovenskih naroda, da bi nakon rata bila skrajnuta i problematizovana, stavljajući u prvi plan stradanje naroda kako u Drugom svjetskom ratu tako i u posljednjem.

Spomenik žrtvama srpske nacionalnosti koje su ubijene na Kazanima, a zločin je počinila Deseta brdska brigada Armije RBiH na čelu sa komandantom Mušanom Toplaovićem Cacom, nikada nije izgrađen.

Još jedna od razlika između dva Sarajeva je u boji tabli na kojima su napisani nazivi ulica. Table su u Sarajevu zelene boje i latinične su, dok su u Istočnom Sarajevu plave boje i natpisi su na ćirilici. Iz razgovora sa ljudima iz Istočnog Sarajeva uočavamo da zelenu boju tabli doživljavaju kao još jedan način obilježavanja teritorije, jer se po njihovom mišljenju zelena boja veže za islam. Dok su u Sarajevu prisutne državne zastave BiH, iste kao i zastave FBiH, u Istočnom Sarajevu su prisutna obilježja RS, što je još jedan aspekt po pitanju razlike u vezi sa simbolikom javnog prostora u oba grada.

Također, u Sarajevu je na nekoliko mjesta postavljena i ratna zastava RBiH sa plavim grbom i žutim ljiljanima, kao i zastave Armije Republike BiH.

U centru grada u Velikom parku nalazi se spomenik ubijenoj djeci u vrijeme opsade Sarajeva.

17 Za više informacija posjetiti stranicu: www.tunelspasa.ba.

18 Asman, Alaida, Duga senka prošlosti: Kultura sećanja i politika povesti, Beograd: XX vek, 2011, 27.

Generalno posmatrano, u svakom društvu spomenička kultura služi jačanju memorije kroz povezivanje ideje i ideologije u simboličku predstavu, odnosno sliku, te imaju za cilj komunikaciju sa ljudima i učvršćuju kolektivnu memoriju.¹⁹

Stanovnici Istočnog Sarajeva njeguju drugačiju kulturu sjećanja vezanu za rat. Naravno da tu nailazimo na neke iste momente kao što su strah, neizvjesnost, loša ishrana i teški životni uslovi, pogibije bližnjih i sl. Dio stanovništva negira opsadu Sarajeva, smatrajući da se iz grada moglo izaći, te da je i samo Srpsko Sarajevo bilo pod blokadom od strane ARBiH iz pravca Konjica, Visokog i Vareša a česta su i razilaženja u mišljenju koja se tiču konkretnih ratnih dešavanja, uprkos tome što su dobila konačan sudski epilog.

Spomenička kultura u Istočnom Sarajevu je posvećena isključivo srpskim žrtvama rata, a nedavno je najavljena i izgradnja spomenika žrtvama NATO bombardovanja u regionu.²⁰ U ovom gradu se nalaze table sa imenima vojnih i civilnih žrtava iz tadašnjeg Srpskog Sarajeva, kao i medijskih, medicinskih, industrijskih i drugih radnika koji su učestvovali u stvaranju Republike Srpske. Dok u opštinama Istočno Novo Sarajevo i Istočna Ilidža postoje table sa imenima vojnika i civila stradalih u određenom dijelu grada, među kojima i spomen obilježje ubijenoj djeci Srpskog Sarajeva, na Palama i Sokocu su na dva mjesta objedinjena imena svih stradalih, uz pojedinačne table koje postoje kao u dvije prethodno navedene opštine. U Istočnom Sarajevu je 2014. godine također podignut spomenik Gavrilu Principu unutar parka koji nosi istovjetni naziv, a u Beogradu je, nedaleko od Vlade Republike Srbije, podignut isti spomenik.

Većina ulica u Istočnom Sarajevu nije postojala prije rata, budući da dijelovi ovog grada nisu činili sarajevsku urbanu zonu, sa izuzetkom Pala koje su u prijeratnom dobu bile u okviru Grada Sarajeva ali ne i dio navedene zone. Većina naziva ulica u ovoj opštini je promijenjena prema ličnostima iz srpske istorije, osim ulica narodnog heroja Milana Simovića, Romanijske, Jahorinske i sl. Na područjima opština Istočno Novo Sarajevo i Istočna Ilidža su dati također nazivi prema ličnostima iz nacionalne istorije, među kojima su oni sa područja Sarajeva (Besarovića, Dedijerova, Petra Sarajevskog, itd).

U individualnim sjećanjima ljudi iz Istočnog Sarajeva posebno je upisano NATO bombardovanje koje nazivaju agresijom i odlazak iz Sarajeva nakon reintegracije 1996. godine kada su opštine i naselja koja su u toku rata bili pod kontrolom VRS ponovo pripojena Sarajevu – Ilidža, Vraca, Nedžarići, Rajlovac, Vogošća, Grbavica, Ilijaš, Semizovac i Hadžići.

O samom sjećanju na reintegraciju sjećanja stanovnika su također podijeljena. Dok među stanovnicima Sarajeva preovladava mišljenje da je srpsko stanovništvo napustilo reintegrirane dijelova grada zbog nagovora čelnika Srpske

19 Čusto, Amra: Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period od 1941–1945. i 1992–1995 – komparativna analiza, Sarajevo: Institut za istoriju i Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, 2013, 32.

20 <https://infosrpska.ba/u-istocnom-sarajevu-najavljaju-prvi-spomenik-zrtvama-nato-a-u-regionu/>.

demokratske stranke, srpsko stanovništvo tvrdi da su bili prinuđeni da odu jer im niko nije garantovao sigurnost. U razgovorima sa srpskim stanovništvom osjeća se žal za Sarajevom kao gradom u čijoj si izgradnji i kulturnom oblikovanju Srbi dali veliki doprinos, a sada veoma mali procenat Srba živi u ovom gradu.

Poseban značaj u okviru kolektivnog sjećanja obje zajednice imaju kome-morativne ceremonije kao davanje smisla prošlosti²¹ i spomenička kultura, koji služe učvršćivanju zvaničnih narativa u kojima se jasno vidi ko su oslobodioci i žrtve a ko neprijatelji. Spomenička kultura iz socijalističkog perioda je potisnuta novim spomenicima u kojima nema ni traga o zajedničkoj prošlosti, niti se iz njih može iščitati da su i drugi bili žrtve.

Prešutkivanje određenih događaja prisutno je kod stanovnika i jednog i drugog grada. O drugima se ne govori mnogo, a ukoliko pitate o nekom konkretnom događaju dobit ćete neodređeni odgovor ili će vam većina stanovnika odgovoriti da o tome ne zna ništa.

O zaboravu Asmanova piše kao o pojmu koji pokriva brojne radnje, strategije i postupke nudeći nekoliko modusa zaboravljanja: brisanje, prikrivanje, sakrivanje, šutnju, promjenu funkcije, ignorisanje, neutralizovanje, poricanje i gubljenje. O brisanju navodi da je to uništavanje tragova koji će onemogućiti da zločin bude otkriven iako će pamćenje i dalje biti prisutno kod potomaka, i ovo smatra najradikalnijim vidom zaboravljanja. Šutnja ne briše neki događaj, ali ga isključuje iz komunikacije, dok promjena funkcije znači zamjena starih zdanja sa novim, čime ona gube svoju istoriju koja će trajati sve dok ima ko o njoj da priča.²²

„Mi se ovdje mjerimo do rata i poslije rata, to je neka granica gdje čovjek drugačije i ne može da prođe“: kultura sjećanja na period uoči, tokom i nakon rata

Na osnovu sprovedenih intervjuva sa ispitanicima iz Sarajeva i Istočnog Sarajeva, može se uočiti da je kultura sjećanja u vezi sa ratnim dešavanjima 1992–1995. godine u većoj mjeri povezana sa poslijeratnim događajima, kojima prijeratno vrijeme služi kao poredbeni okvir. Dobijena građa pokazuje i da su narativi o promjenama na društvenom planu usko povezani sa političkim događajima, etničkom i vjerskom identifikacijom, ekonomskom situacijom, kao i teritorijalnim promjenama nastalim usljed potpisivanja Dejtonskog sporazuma 1995. godine. Na individualnom nivou se, dakle, prelamaju kolektivna i institucionalna kultura sjećanja, kod dva ispitanika iz Sarajeva i dva ispitanika iz Istočnog Sarajeva. Svi ispitanici su pripadnici srednje generacije (od 30 do 60 godina), dva žive u Sarajevu i etnički se izjašnjavaju kao Bošnjaci, jedan kao

21 Connerton Paul, *Kako se društva sjećaju*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2014, 105.

22 Assman Alaida, *Oblici zaborava*, Beograd: XX vek, 2018, 19–24.

pripadnik islamske vjeroispovijesti a drugi kao ateista. Druga dva sagovornika su u pogledu etničke pripadnosti Srbi, jedan je pravoslavne vjeroispovijesti, dok je drugi u ovom smislu napisao da mu je religijsko zaleđe srpsko-pravoslavno. Zbog anonimnosti u pogledu osjetljivosti teme o kojoj je u ovom radu riječ, njihova imena neće biti navođena, ali se može reći da se svi bave kulturno-prosvjetnim djelatnostima, od nauke i obrazovanja preko pozorišne do muzičke umjetnosti.

Ono što se najprije može uočiti jeste da je rat kao „kulturni događaj“ pomoću koga nastaje novi društveni, ekonomski i kulturni poredak,²³ nešto što se očitava kod svih ispitanika, mada se razlikuju po pitanju percepcija o tome šta se i kako promijenilo. Pričajući o prošlim vremenima, ispitanici su zapravo davali legitimitet savremenom društvenom ustrojstvu.²⁴

Naime, kod Bošnjaka koji su intervjuisani na području Sarajeva, može se zapaziti da su *haos* i *strah* dva pojma kojima bi mogli da se objedine svi narativi vezani za kulturu sjećanja na period prije, tokom i poslije rata. Etnička pitanja po njihovom mišljenju jesu bila potiskivana iz javne sfere prije rata, ali ona nisu bila okidač za sukobe, već politička previranja na području cijele bivše Jugoslavije. Dok je jedan sagovornik praktikovao islamska vjerska načela tako što je postio tokom mjeseca Ramazana i išao u džamiju, a to čini i danas, drugi je izričito bio i ostao protiv bilo koje religije. Kako navodi, „vjera je uzročnik svih zala i ona razdvaja ljude i narode“, smatrajući da će za dvije do tri stotine godina ona potpuno nestati jer će ljudi shvatiti da ne postoji nijedna sila koja može da kontroliše svaki aspekt nečijeg života, već da ljudi upravljaju svojom sudbinom. Za razliku od njega, prvi ispitanik navodi da su on i još dvoje učenika iz njegovog razreda, od ukupno 28, bili u doba socijalizma „alternativa“ pošto su jedni druge posjećivali prilikom obilježavanja vjerskih praznika (Bajram i Božić), što je kao praksa bivalo sve manje zastupljeno neposredno prije rata, kada nacionalna obilježja (zastave) počinju da se pojavljuju pored vjerskih objekata. Dok je ispitanik koji se nije poistovjećivao sa islamom već bivšom socijalističkom državom u cjelini bio po etničkom opredjeljenju Jugosloven, sagovornik koji je poštovao islamska načela se nacionalno izjašnjavao kao Musliman. Prvi je podrazumijevao da život u jednoj državi označava poštovanje prema istoj, zbog čega se nadnacionalno izjašnjavao kroz kategoriju jugoslovenstva, a drugi se „pisao“ isto kao i većina njegovih sunarodnika, počev od obrazovanja muslimanske nacije 1974. godine.²⁵

Svakodnevnica je za vrijeme rata bila neizvjesna zbog neprekidnih stradanja, a pojedine interesne grupe koristile to kako bi uvećavale svoj imetak, a ispitanici koji ovo navode su kao učesnici u vojnom sukobu i posmatrači istog bili

23 Vlasisavljević Ugo, *Rat kao najveći kulturni događaj: ka semiotici etnonacionalizma*, Sarajevo: Maunagić, 2007, 81–82.

24 Connerton Paul, *Kako se društva sjećaju*, Zagreb: Izdanja antibarbarus, 2004, 5–6.

25 Bougarel Xavier, „Od “Muslimana” do “Bošnjaka”: pitanje nacionalnog imena bosanskih Muslimana“, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*. Zbornik radova, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2009, 117–133.

u strahu da opstanu u neredu koji im je nametnut. Također, iznijeli su mišljenje da se to doba moralo nekako preživjeti zato što je stvarnost potpuno nepredvidiva, te da ne postoji nijedan valjan razlog zbog koga su sukobi počeli. Strah u toku rata nije dozvoljavao ljudima da se masovno poistovijete sa određenim sistemom vrijednosti, izuzev jednog – „snalaženje“ u vanrednim uslovima gdje su neprekidna stradanja postala „normalno“ stanje. Otuda mišljenje ispitanika da je svako i dalje bio ono što je želio u smislu odnosa prema naciji i religiji, mada su oni lično tada počeli da se etnički osjećaju kao Bošnjaci. Navode i da se u to doba religijska komponenta počela koristiti u službi jačanja etničkog zaleđa, bivajući sve manje prisutna u privatnoj a sve više u javnoj sferi, posebno nakon završetka vojnih sukoba, smatraju sagovornici. Tako nešto postaje „trend“ među većinom sarajevske populacije, koja prije rata nije bila jasno verski indiferencirana, zbog čega je nastao poredak u kome ljudi nemaju orijentaciju po pitanju religije, već jedni druge „kopiraju“ u tome kako se posti, kada se odlazi u džamiju, kako se obilježavaju praznici i sl. Političke prilike su bile izuzetno nepovoljne, mišljenje je ispitanika, najviše zbog isprepletanosti kriminalnih grupacija i zvaničnih vlasti Republike Bosne i Hercegovine. Njena armija, dakle, nije vodila samo borbu sa „spoljašnjim“ već i „unutrašnjim neprijateljem“, što je dodatno pogoršavalo stanje kod „običnih ljudi“, zbog čega su mnogi od njih živjeli u strahu, dodaju sagovornici.

Prema ispitanicima, identitetski vrtlog se poslije rata počeo u još većoj mjeri izražavati kod bošnjačkog naroda, koji nije bio jasno opredijeljen u smislu poimanja sopstvenih simbola kao što su islam, teritorija BiH i uspostavljanje vertikalne povezanosti sa srednjim vijekom (ljiljani tj. krinovi na državnoj zastavi). I sagovornici su u jednom trenutku imali dvoumljenje oko toga jesu li Muslimani ili Bošnjaci i da li uopšte osjećaju povezanost sa Bošnjacima iz oblasti Sandžaka u Srbiji. Prema sagovornicima, na problematiku sa etničkom samoidentifikacijom se nadovezuje i strah od ekonomske neizvjesnosti, koja se ogleda u radu institucija protiv dobrobiti građana, a radi interesa političkih stranaka i njihovih lidera. Ljudi zbog takvog nemara vlasti i dalje žive teško, jer od svojih primanja ne mogu da izdržavaju porodice ili priušte uštedu novca. Iako svjesni da je teritorija BiH podijeljena prema Dejtonskom mirovnom sporazumu na Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku,²⁶ mišljenja su da je to „jedinstvena zemlja“. Isto tako, za njih se pojam Sarajeva vezuje za prijeratnu urbanu zonu Grada Sarajeva²⁷ unutar Sarajevskog polja. Zbog toga se naglašava kako se Sarajevo i Istočno Sarajevo ne razlikuju ni po čemu osim prema simbolici javnog prostora u vidu drugačijih naziva ulica, tabli koje označavaju početak entiteta Republike Srpske ili bogomolja koje se grade radi obilježavanja „dokle je čija međa“. Sve te granice između dva grada su vještač-

26 Hejden Robert M., *Skice za podijelenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, Beograd: Samizdat B92, 2003, 146.

27 Aquilué Inés and Roca Estanislao, “Urban development after the Bosnian War: The division of Sarajevo’s territory and the construction of East Sarajevo”, London: *Cities*, 2016, Vol. 58, 152–163.

ke, budući da prirodne granice mogu biti rijeke, planine, ravnice i pustinje, a ne mjesta gde su se nalazili rovovi tokom rata, odakle se proizvodio strah nad gradom, smatraju sagovornici. Ipak, dijelovi Kantona Sarajevo i Grada Istočnog Sarajeva (Hadžići, Ilijaš, Pale, Sokolac, Trnovo) posmatraju se kao zasebne cje-line u skladu sa geografskim obilježjima, što je detaljnije istraženo.²⁸

Narativi intervjuisanih Srba iz Istočnog Sarajeva bi mogli u najvećoj mjeri da se obilježe pojmovima kao što su *haos* i *tuga*, kada je u pitanju kultura sjećanja na prijeratno, ratno i poslijeratno doba. Ispitanici sa ovog prostora također smatraju, kao i ispitanici bošnjačke nacionalnosti, da su etnička i vjerska pitanja bila potiskivana iz javne sfere u periodu socijalizma. Međutim, za razliku od stanovnika Sarajeva koji period neposredno prije rata vezuju za „povratak“ religije i njeno vezivanje za sve tri nacije, ispitanici iz Istočnog Sarajeva misle da se to može reći više za tadašnju muslimansku (kasnije bošnjačku) i hrvatsku naciju, dok je kod srpske i dalje bilo prisutno poštovanje jugoslovenske države. Primjer za to navodi jedan ispitanik kada govori o svojoj svadbi na kojoj je 1991. godine bila „plavo-bijelo-crvena trobojka sa petokrakom“, što se moglo sresti kod ostalih pripadnika srpskog naroda, ali ne i kod muslimanskog i hrvatskog naroda. Pored poštovanja države, postojao je i motiv da se učini čast pripadnicima dva navedena naroda koji su prisustvovali svadbenom veselju i obavljanju svadbenog obreda u crkvi, gdje je jugoslovensko obilježje bilo zajednički imenitelj svih svatova. U periodu prije rata su oba ispitanika praktikovala religiju tako što su odlazili u crkvu i obilježavali krsnu slavu, nastavivši sa tom praksom za vrijeme i poslije rata. Neposredno pred početak vojnih sukoba nisu primijetili da je došlo do „istinskog“ povratka religiji, već shvatanja iste kao sredstva kojim se može unaprijediti život ili izboriti pozicija u društvu, čija načela nisu više bila „ateistička“ već „populistička“.

Ispitanici smatraju da su tokom rata ljudi počeli masovno da „kopiraju“ jedni druge po pitanju obilježavanja praznika i odlaska u crkve, što je odlika preovladavanja religije u javnoj sferi na „pogrešan“ način, nasuprot njenom dotadašnjem obitavanju u privatnoj sferi, što se također opisuje kao „štetno“ po osjećanja jednog ili više naroda. Pored ovih religijskih, političke prilike bile su također nepovoljne za srpski narod na prostoru tadašnjeg Srpskog Sarajeva, budući da su se vlasti Republike Srpske razmimoišle sa vlastima u Beogradu u tadašnjoj Saveznoj Republici Jugoslaviji, ostavivši prve bez logističke i moralne podrške. Iako su sagovornici prvobitno htjeli da Republika Srpska na početku rata ostane u Jugoslaviji odnosno kasnije se pripoji Srbiji, sve manje su im razmišljanja na tom kursu, zbog toga što su vlasti u Beogradu pokazale da, kako ispitanici navode, da im „nije stalo do sunarodnika sa druge strane Drine“. Pored toga, u Srpskom Sarajevu koje je u tom periodu bilo veće u smislu teritorije nego današnje Istočno Sarajevo, neprekidna stradanja su kod ljudi svakodnevni-

28 Dražeta Bogdan, *Etnička identifikacija i granice u Bosni i Hercegovini: primeri Mostara i Sarajeva*, Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i Dosijs studio, 2021.

cu činila neizvesnom i haotičnom, kao i bojazan da će srpski narod „nestati“ sa tog prostora ukoliko Armija Republike Bosne i Hercegovine porazi Vojsku Republike Srpske. Kod oba ispitanika se srpska etnička samoidentifikacija učvrstila kao potvrda da su branili „svoje“ u vrijeme haosa. Živilo se teško i oskudno, smatraju sagovornici, a pojedinci su se čak i u tom trenutku bogatili jer su krijumčarili robu iz Srpskog Sarajeva u Sarajevo, što je bivalo sankcionisano od strane vojske. Ovakve prakse su i dalje bile zastupljene kod onih koji su imali „štetu kod političara“, tj. pokriće od civilnih vlasti, što je za ispitanike potpuno neopravdano u doba kada su narodu bili potrebni solidarnost i jedinstvo.

Prema riječima ispitanika, gubitak prostora na kome je živio srpski narod nije se dogodio tokom nego neposredno nakon rata, kada su dijelovi Srpskog Sarajeva odnosno naselja Grbavica, Ilidža, Vogošća, Hadžići i Ilijaš na pregovorima u Dejtonu „prepušteni“ Sarajevu,²⁹ što i danas kod mnogih ljudi budi osjećaj tuge. Ova emocija za izgubljenom teritorijom se kod sagovornika očitava kroz otklon od svega što ima veze sa današnjim Kantonom odnosno Gradom Sarajevom. To se ogleda kroz naglašavanje stavke da je prije rata Bašćaršija „mirisala na čevape i kokice“, dok su danas to mirisi kebaba i nargila. Žene svih generacija su počele da se više „pokrivaju“, smatraju ispitanici, za razliku od prijeratnog perioda kada su to činile samo starije osobe ženskog roda. U Sarajevu su natpisi ulica i pojedini trotoari zelene boje, što se ocjenjuje kao „suludo“, isto kao što bi bilo „nenormalno“ da vlasti u Istočnom Sarajevu neki od trgova obilježe bojama srpske trobojke (crveno-plavo-belo). Nakon rata, mnoga očekivanja su iznevjerena u ekonomskom smislu, budući da je grad koji je nastao „iz inata na ledini“ trebao da bude samodovoljan jer je imao „premještenu“ industriju sa područja koje je pripalo Federaciji BiH na pregovorima u Dejtonu 1995. godine. Umjesto toga, političke elite i interesne grupe su profitirale prevarivši mnoge ljude koji su napustili svoje domove u Sarajevskom polju. Dakle, strah od ostanka u bošnjačko-hrvatskoj federaciji je instrumentalizovan radi etničke homogenizacije teritorije. Sagovornici smatraju da je grad u kome žive trebao da ostane da se zove Srpsko Sarajevo, a kada je na red došlo preimenovanje, jedan od njih je predlagao nazive Katera i Desnik, jer bi se tako uspostavila vertikalna povezanost sa srednjim vijekom, budući da su to bila dva grada koja su se nalazila na prostoru Sarajevskog i Visočkog polja.³⁰

Na osnovu iznesene građe, primjetno je da su etno-religijske, političke i ekonomske prilike pretežno isprepletene kada je riječ o kulturi sjećanja na period neposredno pred rat, sam rat i doba nakon rata. Ono što povezuje sve narrative jeste upravo posmatranje rata kao prelomne vremenske tačke u odnosu na koju se dalje porede poslijeratni i prijeratni događaji. Zajednički element je postojanje haosa (nereda) u kontekstu svakodnevnice koja nastupa neposredno prije i za vrijeme vojnih sukoba, a povećava se ili usložnjava počev od

29 Sell Louis, “The Serb Flight from Sarajevo: Dayton’s First Failure”, Washington DC: *East European Politics and Societies*, 1999, Vol. 14, No. 1, 179–202.

30 Mrgić-Radojčić Jelena, “Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State”, Beograd: *Istorijski časopis*, 2004, br. 51, 46–64.

potpisivanja Dejtonskog sporazuma 1995. godine. Niko od ispitanika nije ocijenio savremenu situaciju u Sarajevu, Istočnom Sarajevu i Bosni i Hercegovini kao isključivo pozitivnu, već je pomoću određenih komparacija pokušao stvoriti referentni okvir radi posmatranja određenih trenutnih događaja. Po tom okviru se razlikuju narativi Bošnjaka iz Sarajeva i Srba iz Istočnog Sarajeva. Ono što također povezuje oba naroda u njihovoj kulturi sjećanja kroz pojam haosa jeste pogled na religiju i njeno praktikovanje u doba socijalizma, kada je to činio mali broj ljudi. Tokom rata, interesovanje za vjerska načela se povećava ali se ono zasniva na međusobnom podražavanju, bez nekog većeg razmišljanja o tome šta određena načela poručuju i zašto se određene religijske prakse čine. Posle rata, religijska ubjeđenja su kod ljudi postala nešto što ih određuje u identifikacijskom smislu, iako većina njih ne vjeruje u ono što te religije propagiraju.

Kod ispitanika koji se izjašnjavaju kao Bošnjaci se u većoj mjeri uočava strah kao emocija zastupljena u narativima, jer ne vide da je država u kojoj žive trenutno ekonomski stabilna, a uz to je još i teritorijalno podijeljena, kao i sam grad u kome žive. Smatraju da se Sarajevo i Istočno Sarajevo ne razlikuju u većoj mjeri osim prema simbolici javnog prostora, te da se takvo ustrojstvo održava pomoću političara i cjelokupnog političkog sistema u BiH. Po pitanju etničke i vjerske samoidentifikacije, postoji također određena nesigurnost odnosno nemanje jasnog opredjeljenja u vezi sa etničkim simbolima i samim etnonimom „Bošnjaci“, nazivom kojim se označava njihov narod. Kultura sjećanja pokazuje da je oko ovog pitanja postojalo dvoumljenje i prije rata, dok je oko religije postojao jasan stav u sva tri vremenska perioda. Isto tako, nada da će Bosna i Hercegovina ostati jedinstvena potiče od pamćenja koje se obrazovalo za vrijeme rata, kada se smatralo da zemlja treba biti suverena nad cijelom svojom teritorijom. Pošto se to nije dogodilo, okrivljuju se ekonomski i politički okvir, koji se u odnosu na period socijalizma gleda kao neorganizovan i protiv interesa građana, mada se navodi da su politička previranja postojala neposredno pred kraj bivše Jugoslavije, što su ispitanici upamtili.

Kod ispitanika koji se izjašnjavaju kao Srbi je pretežno zastupljen osjećaj tuge jer su dijelovi teritorije na kojoj su nekada živeli njihovi sunarodnici pripali drugom narodu poslije rata. Zbog toga postoji otklon prema čestim odlascima u Sarajevo, koje se razlikuje od prijeratnog Sarajeva po mirisima, odijevanju osoba ženskog roda i simbolici javnog prostora. Očekivanja su iznevjerena ne samo sa tog aspekta, nego i od sopstvenog naroda iz susjedne Srbije, čije vlasti nisu željele bilo kakvu dalju političku i ekonomsku integraciju sa RS tokom rata. Uz to su lokalni političari među Srbima u BiH obećavali da će ekonomija biti samodovoljna u Srpskom Sarajevu nakon rata, što se nije dogodilo, čime se tuga samo još više povećala. Ovakva emocija se također može uočiti kod razgovora o etničkoj i vjerskoj samoidentifikaciji u doba socijalizma, zbog toga što se država poštovala kroz njene simbole od strane jednog naroda, mada to nisu činili drugi narodi. Kultura sjećanja na ratno doba pokazuje da su se etnička i religijska samoidentifikacija isprva počele učvršćivati na temeljima očuvanja Jugoslavije, a zatim radi opstanka Srba na području Sarajeva i šire okoline.

Zaključna razmatranja

Nakon provedenog istraživanja o kulturi sjećanja u Sarajevu i Istočnom Sarajevu uviđamo da se individualno sjećanje stanovnika oba grada, uglavnom podudara sa zvaničnim narativima u oba grada koja slijede nacionalnu interpretaciju rata i poraća. O prijeratnom periodu sagovornici nisu davali opsežnije odgovore, mada su im oni služili kao poredbeni okvir sa poslijeratnim periodom. Možemo uočiti i neka odstupanja od zvaničnih narativa, naročito kada ispitanici govore o lošem ekonomskom stanju nakon rata, čime su iznevjerena njihova očekivanja. Takvu priču je teško naći u javnim istupima političara iz oba entiteta koji ponavljaju floskule o napretku, prosperitetu i poboljšanju društvene situacije.

Kao jednu od zajedničkih tačaka sjećanja kod ispitanika iz oba grada izdvajamo još jednu promjenu koja je došla u toku i poslije rata – prelazak religije iz privatne sfere u javnu. Novo mjesto religije u javnom životu omogućilo je lakši put do identifikacije, iako se religija kod dijela stanovništva ne praktikuje istinski već služi kao sredstvo ostvarivanja određenih društvenih privilegija.

Naglasimo i da su religijske institucije prisutne kao nositelji komemorativnih praksi što ima veliki utjecaj na učvršćivanje i održavanje postojećih narativa. Odnos Saveza komunista prema ovim institucijama u vrijeme SFRJ u kojem su bile *prognane* iz javnog života dodatno je učvrstio njihovu žrtveničku poziciju koju naglašavaju i tri decenije nakon sloma komunizma. Izgradnja bogomolja u ovisnosti koji narod je na tom području većinski ispitanici bošnjačke nacionalnosti percipiraju kao obilježavanje teritorije da bi se odmah primjetilo koji je narod tu dominantan. Ispitanici srpske nacionalnosti primjećuju da je način na koji se religija *upotrebljava* u javnom prostoru pogrešan, ali smatraju i da je pomicanje religije u isključivo privatnu sferu u vrijeme SFRJ bilo štetno za narod/e.

I jedni i drugi vide rat kao ključnu promjenu u svojim životima, i ono što je zajedničko u vezi sa sjećanjem na ratna zbivanja jeste strah koji je bio prisutan i kod jednih i drugih. Taj strah se odnosio na samo preživljavanje u ratnim okolnostima, strah od smrti i gubitka članova porodice i prijatelja, ali i od poraza *njihove vojske* na ratištu.

Srpski ispitanici navode da im je kao traumatično sjećanje ostalo i razmišljanje sa tadašnjim beogradskim vlastima u SRJ u toku rata što su doživjeli kao svojevrsnu izdaju i nebrigu za srpsko stanovništvo sa druge strane Drine. Kao drugo traumatično iskustvo, koje je vezano za drugu polovinu devedestih, navode gubitak teritorija na kojima su tokom rata živjeli Srbi, kao što su Grbavica, Hadžići, Ilidža i druga mjesta koja su 1996. godine reintegrirana u Grad Sarajevo i Kanton Sarajevo.

Razlike su vidljive i u samim percepcijama zajedničke države. Dok bošnjački ispitanici ne vide granicu između dva Sarajeva, smatrajući je vještačkom, navode razliku između Grada Sarajeva (četiri gradske opštine) i širih dijelova

koji pripadaju Kantonu Sarajevo. Tu bi se mogla uočiti podjela na ruralno i urbano, pri čemu su samo gradske opštine percipirane kao urbani prostori. Srbima je bitno da ostanu na ovom prostoru i ne vide naročit problem što je došlo do podjele.

U interpretaciji intervjua uočeno je da se pojedini događaji zaobilaze i prešutkuju i da se ne poteže pitanje krivice za rat koje je inače prisutno u običnim svakodnevnim govorima. Također, niko od ispitanika naročito ne percipira spomeničku kulturu i obilježja koja se nalaze u javnom prostoru (npr. različite zastave u dva grada) ili komemoracije koje su prisutne u javnom prostoru u periodu nakon rata.

Srpski ispitanici primjećuju da su neka kulturna mjesta u Sarajevu izmijenjena i drugačija, kao što je to npr. Baščaršija na kojoj se sreću žene odijevene u tradicionalnu muslimansku odjeću, što nije bila praksa prije rata, barem kada su u pitanju žene mlađe i srednje životne dobi, te da Baščaršija više nema isti miris kao nekad.

Iako stanovnici Sarajeva u toku istraživanja nisu pominjali koje su promjene nastupile nakon završetka rata, veliki dio Sarajlija u svakodnevnim razgovorima često ističe da je to promjena strukture stanovništva, religijske manifestacije u javnom prostoru, pretjerana izgradnja džamija, kao i priliv ruralnog stanovništva.

Bez obzira što su ispitanici Bošnjaci naveli da ne primjećuju granicu između dva grada, posjetiteljima će granica biti itekako uočljiva po tablama koje označavaju lokaciju, zastavama koje se nalaze na obje teritorije – u Sarajevu je to zastava BiH i FBiH, dok je na teritoriji Istočnog Sarajeva zastava RS, po nazivima ulicama, boji ploča na kojima se nalaze, u Istočnom Sarajevu je dominantna ćirilica a u Sarajevu latinica. Spomenička kultura se potpuno razlikuje, kao i tumačenja istoričara o samom karakteru rata. Iako i jedni i drugi *prelaze* na teritoriju drugog rada, niko nije spominjao prijateljstva ili druženja, već su to isključivo ekonomski razlozi, rad u drugom gradu ili neki drugi vid poslovne saradnje.

Literatura

Knjige i članci:

- Aquilué, Inés and Estanislao Roca: "Urban development after the Bosnian War: The division of Sarajevo's territory and the construction of East Sarajevo", *Cities*, London, 2016, 58: 152–163.
- Asman, Alaida: *Duga senka prošlosti: Kultura sećanja i politika povesti*, Beograd: XX vek, 2011.
- Asman, Alaida: *Oblici zaborava*, Beograd: XX vek, 2018.
- Bougarel, Xavier: „Od "Muslimana" do "Bošnjaka": pitanje nacionalnog imena bosanskih Muslimana“, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova.* (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2009, 117–133.

- Connerton, Paul: *Kako se društva sjećaju*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2014.
- Čusto, Amra: *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period od 1941–1945. i 1992–1995 – komparativna analiza*, Sarajevo: Institut za istoriju i Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, 2013.
- Dražeta, Bogdan: *Etnička identifikacija i granice u Bosni i Hercegovini: primeri Mostara i Sarajeva*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i Dosije studio, 2021.
- Hejden, Robert M: *Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*. Beograd: Samizdat B92, 2003.
- Kuljić, Todor: *Kultura sećanja*, Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Kurspahić, Kemal: *Zločin u 19 i 30*, Sarajevo: Mediacentar Sarajevo i SEEMO, 2013.
- Mrgić-Radojčić, Jelena: “Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State”, *Istorijski časopis*, Beograd, 2004, 51: 43–64.
- Pejić, Nenad: *Isključi TV i otvori oči*, Sarajevo: Mediacentar i Radio Slobodna Evropa, 2013.
- Perica, Vjekoslav: *Balkanski idoli II*, Beograd: XX vek, 2006.
- Sell, Louis: “The Serb Flight from Sarajevo: Dayton’s First Failure”, *European Politics and Societies*, Washington DC, 1999, 14 (1): 179–202.
- Tokača, Mirsad: *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini od 1991–1995*, Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar, 2012.
- Vlaisavljević, Ugo: *Rat kao najveći kulturni događaj: ka semiotici etnonacionalizma*. Sarajevo: Maunagić, 2007.
- Zlatanović, Sanja: *Etnička identifikacija na posleratnom području: srpska zajednica ju-goistočnog Kosova*. Beograd: Etnografski institut SANU, 2018.

Ostali izvori (štampani i elektronski):

- „Srbi u jednoj državi“, *Javnost*, 13.4.1991, naslovna stranica
- „U Sarajevu glasalo 120% Srba“, *Muslimanski glas*, 15.11.1991, str. 2
- “Propagandom, pluton u srce“, *Javnost*, 29.2.1992, naslovna stranica
- “Gotovo dvotrećinski odaziv“, *Oslobođenje*, 04.3.1992, naslovna stranica
- Deklaracija o državnoj suverenosti i nedjeljivosti RBiH. <https://hamdocamo.wordpress.com/2018/01/07/deklaracija-o-drzavnoj-suverenosti-i-nedjeljivosti-republike-bosne-i-hercegovine-1991-godine-07.01.2018>. (pristupljeno 16.7.2020.)
- Popis otkrio koliko Srba živi u Sarajevu. <http://ba.n1info.com/Vijesti/a102880/Popis-otkrio-koliko-Srba-zivi-u-Sarajevu.html> 30.6.2016. (pristupljeno: 18.7.2020.)
- Popis: etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest, maternji jezik knjiga 2 2. https://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/Knjiga2/K2_B_E.pdf (pristupljeno 18.7.2020.)
- U Istočnom Sarajevu najavljuju prvi spomenik žrtvama NATO-a u regionu. <https://infosrpska.ba/u-istocnom-sarajevu-najavljuju-prvi-spomenik-zrtvama-nato-a-u-regionu/> 09.3.2020. (pristupljeno 20.7.2020.)

Bogdan Dražeta,
The Institute of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade,
The Republic of Serbia

Belma Buljubašić,
Faculty of Political Sciences,
University of Sarajevo,
Bosnia and Herzegovina

Cultural memory in the divided city: Sarajevo and East Sarajevo

Abstract: In this paper the culture of memory was explored in the area of Sarajevo and East Sarajevo in relation to the period before, during and after the war (1992–1995). Historical, ethnographic and comparative methods were used, as well as the method of content analysis and observation. The material was collected on the basis of four in-depth structured interviews, two each with residents of Sarajevo and East Sarajevo. In order to get a broader picture of the culture of memory, 12 interviews were conducted with residents of both cities (six each). These interviews were not structured and respondents were given the opportunity to talk what was most important to them personally regarding the culture of memory. The main conclusion of this study is that the individual memory of all interlocutors mostly coincides with the official narratives in both cities that follow the national interpretation of the war period and the postwar period. The respondents did not give more extensive answers about the pre-war period, although they served as a comparative framework with the post-war age.

Key words: culture of memory, war, pre-war period, post-war period, Sarajevo, East Sarajevo, Bosniaks, Serbs, Bosnia and Herzegovina